

Çekim Modeli Bulguları Işığında Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı İle İlişkileri ve Ticari Potansiyeli

MEHMET SERHAT AKGÜL

T.C.M.B

ÖZ

Bu çalışmada çekim modeli kullanılarak 2000-2010 yılları arasında, İslam İşbirliği Teşkilatı genelinde ülkeler arasındaki ticaret akımlarını etkileyen çeşitli ekonomik, coğrafi, kültürel ve kurumsal faktörler panel veri yöntemi aracılığıyla ele alınmıştır. Çalışmada aynı şekilde çekim modeli kullanılarak, Türkiye özelinde İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerle olan ikili ticaretimizde çeşitli ekonomik, coğrafi, kültürel ve kurumsal faktörlerin etkileri incelenmiştir. Çalışmada ayrıca, 2010 verilerine göre ülkemizin İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye 55 ülke ile olan mevcut ticareti ile panel veri yöntemine göre öngörülen ticareti arasındaki farkı ifade eden ticaret potansiyeli incelenmiş, ticaret potansiyelimizin altında ve üstünde yer alan ülkeler belirlenmiştir. Son olarak, model çerçevesinde ortaya çıkan ticaret potansiyelimiz de göz önünde bulundurularak İslam İşbirliği Teşkilatı genelinde ve Türkiye özelinde ticaretin geliştirilmesine yönelik bazı politika önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam İşbirliği Teşkilatı, Uluslararası Ticaret, Çekim Modeli, Panel Veri, Ticaret Potansiyeli.

Turkey's Relations with Organization of Islamic Cooperation and Commercial Potential in the Light of Results of Gravity Model

ABSTRACT

Having set up a gravity model using panel data between 2000 and 2010, this study deals with various economic, geographical, cultural and institutional factors that influence the commercial flows among the Organization of Islamic Cooperation countries. By using a gravity model, in the particular case of Turkey this study examines the effects of various economic, geographical, cultural and institutional factors on our bilateral trade with the member states of the Organization of Islamic Cooperation.

Moreover, the trade potential measuring the difference between the current trade of Turkey with the 55 member states of the Organization of Islamic Cooperation and the trade estimated according to the panel data method, was examined with 2010 data, and the countries that are either above or below our trading potential were determined. Lastly, taking into account the resulting trade potential, some policy suggestions for the Organization of Islamic Cooperation countries and Turkey were presented.

Keywords: Organisation of Islamic Cooperation, International Trade, Gravity Model, Panel Data, Trade Potential.

2000’li yıllardan itibaren hız kazanan küreselleşme ile birlikte hem uluslararası kuruluşlar hem de bölgesel kuruluşlar arasındaki ekonomik işbirliklerinde dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Her ne kadar küreselleşme ile çelişir gibi görünse de bölgesel işbirliklerine gidilmesi, bölgesel düzeyde sağladığı serbestleşmeyle küreselleşmeyi tamamlamakta ve ülkelerin küreselleşme sürecine daha fazla katılımına yardımcı olabilmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde yaşanan gelişmeler, karşılıklı ekonomik çıkarlar açısından gelişmekte olan ülkeleri de küreselleşmeden daha fazla pay almaya yönelik reformlar yapmaya ve uluslararası kuruluşlarda daha fazla rol almaya zorlamış, ticaret, üretim, finans ve doğrudan yatırım alanlarında birtakım tedbirleri ve teşvikleri uygulamaya yöneltmiştir. Bu bağlamda, son dönemde küresel düzeyde ekonomi alanında yaşanan gelişmeler, Avrupa Birliği (AB), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA), Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) gibi kültürel ve sosyoekonomik yönlerden gelişmiş ve birbirine daha benzer ülke ekonomilerinden oluşan kuruluşların yanında coğrafi olarak dağınık ve sosyoekonomik yönden heterojen bir yapıya sahip olan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)’nin de kendi içinde ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik adımlar atmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, ortak din paydasına sahip olmalarına rağmen politik, etnik, kültürel ve ekonomik yönden yüksek çeşitliliğe sahip olma, barındırdığı potansiyelin yanında bu yapının sürdürülebilirliği üzerine birçok zorluğu ve soru işaretini de beraberinde getirmektedir (Hassan, 2009).

Dünya nüfusunun yaklaşık beşte biri gibi önemli bir kısmını, içinde barındıran ve dört kıtaya yayılmış 57 İİT üyesi ülkenin ekonomik performansları, sahip olduğu bu potansiyeli yansıtamamakta, ilgili ülkeler ABD doları ve satın alma gücü paritesine göre dünya üretiminin yaklaşık onda birini gerçekleştirebilmektedir (SESRIC, BASEIND İstatistik Veri Tabanı). Tarım ve ekilebilir arazi, enerji ve madencilik, insan kaynakları gibi birçok farklı alanda potansiyel zenginliği ve geniş bir stratejik ticaret bölgesini içinde barındıran İİT’ye üye ülkelerin hemen hemen yarısının ekonomisine en fazla katkıyı tarım ve petrol üretimi sağlamaktadır. Kişi başı üretim yönünden en zengin İİT üye ülkesi ile İİT’ye üye ülkelerin ortalaması arasındaki 17 kat fark, yaşam standartları açısından üye ülkeler arasındaki dengesizliği gözler önüne sermektedir. Öte yandan, İİT üyesi ülkeler arasındaki ticaretin artırılmasına yönelik girişimler, ilgili coğrafyaya birçok yönden önemli kazanımlar sağlayabilecektir. Bu bağlamda, gerekli kapsayıcı ve yapısal politikaların belirlenmesi, mevcut yapıda ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin artırılmasında tarife, kota ve diğer tarife dışı gibi politika kaynaklı engeller ile ulaşım maliyeti, dil ile sahip olunan farklı kurumsal yapılar gibi birçok doğal, sosyal ve kültürel engellerin ekonomik etkilerine yönelik çalışmaları da kapsayıcı bir analizi gerekli kılmaktadır.

Literatürde son dönemde dünyada, çeşitli bölgelerde ve Türkiye’de ticaret akımları üzerine kullanılan bağımsız değişkenlerin yer aldığı çekim modeli çalışmaları yer almaya başlamıştır. Cünedioğlu ve Yücel (2011), ülkeler arası mesafenin ekonomik bölgelerin en önemli fonksiyonu olduğu, demokrasi veya otokrasi ile yönetilmelerine bakılmaksızın ülkelerin rejimleri güçlendikçe ticari ilişkilerinin güçlendiği ve ülkelerin

aynı yönetim biçimine doğru yakınlaşmalarının ülkeler arasındaki ticareti artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Bunun yanında, kültürel faktörler olarak, aynı dile sahip olan ülkelerin kendi aralarında daha fazla ticaret yaptıklarını fakat ortak dine sahip olmanın ticareti azalttığını tespit etmişlerdir. Çalışmanın diğer önemli bir bulgusu ise aynı din ve dile sahip olan ülkelerin daha az ticaret yapmalarıdır. Head (2003) ve Helliwell (1996) ise ortak dile sahip olan ülkelerin aralarında dil birliği olmayan ülkelere oranla iki ile üç kat arasında daha fazla ticaret yaptıklarını saptamışlardır. Diğer yandan, McCallum (1995) ve Helliwell (1996), ülkelerin ortak para birimine sahip olmalarının para birimleri arasında sabit bir döviz kuruna sahip olmalarından çok daha güçlü ticaret ilişkisine yol açtığını belirtmişlerdir. Benzer şekilde Rose (2000b), çalışmasında ekonomik etken olarak ortak para biriminin toplam ticarete olan etkisini incelemiş, farklı para birimini kullanan ülkelere oranla ortak para birimini kullanan ülkelerin üç kat daha fazla ticaret yaptıkları sonucuna ulaşmıştır. Baier ve Bergstrand (2007, 2009), ortak serbest ticaret alanına sahip olmanın iki ülke arasındaki ticareti on yıl içerisinde ortalama olarak iki kat artırdığı sonucuna varmışlardır. Bunun yanında, Unger ve diğerleri (2011), işlem maliyetlerini azaltması yönüyle, ortak bir koloni geçmişine ve dil birliğine sahip olmanın ülkeler arasındaki ticareti artırıcı etkileri olduğunu vurgulamışlardır. Özellikle farklı coğrafyalarda yer alan ülkelerin yaşadıkları 'koloni' tecrübeleri sonucunda edindikleri çok farklı 'kapsayıcı' veya 'sömürücü' kurumsal yapılar¹ da, farklı ekonomik ve siyasi yansımalara yol açabilmektedir (Acemoğlu, 2001).

Bu çalışmada da çekim modeli kullanılarak İİT genelinde ülkeler arasındaki ticaret akımlarını etkileyen faktörler ele alınmıştır. Bununla birlikte, çekim modeli bulguları ışığında Türkiye'nin İİT ile ilişkileri ve ticari potansiyeli, söz konusu çalışmalardan farklı olarak analizlere ekonomik faktörlerin yanı sıra coğrafi, kültürel faktörler ile rejim ve yönetim faktörleri de dahil edilerek incelenmiştir. Bu çerçevede, hazırlanan çalışma dört bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde İİT'ye üye ülkelerin ticaret yönünden ekonomik yapıları ile dünya ticaretindeki yerleri, gelişmiş ülkeler ile İİT-dışı gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırılması yoluyla analiz edilmiştir. İkinci bölümde, analizde kullanılacak çekim modelinin kavramsal yapısı, veriler ve tahmin yöntemi anlatılmış, panel verilerine dayalı çekim modeli kullanılarak 2000-2010 yılları arasında İİT'ye üye ülkeler arasındaki ikili ticaret akımları üzerinde hangi faktörlerin etkili oldukları araştırılmıştır. Üçüncü bölümde, panel verilerine dayalı çekim modelinin sonuçları kullanılarak Türkiye'nin 2000-2010 yılları arasında İİT'ye üye ülkelerle yaptığı ikili ticaret verileri çerçevesinde, üye ülkelerin Türkiye açısından ne oranda bir ticaret ve ihracat potansiyeline sahip olduğu incelenmiştir. Türkiye'nin ticareti üzerinde hangi faktörlerin etkili oldukları ve elde edilen katsayı tahminlerinden hareketle hangi ülkelerle ticaretin potansiyel genişleme vaat ettiği araştırılmıştır. Son bölümde ise elde edilen sonuçlar özetlenmiş, ticareti etkileyen faktörlerden yola çıkılarak bazı proje önerileri yapılmıştır.

1 'Kapsayıcı' kurumsal yapı, siyasi ve ekonomik elit üzerine getirilen kısıtlama, özel mülkiyet hakkını koruma altına alma ve katılımcılık, 'sömürücü' kurumsal yapı ise siyasi alanda kısıtlamaların olduğu, özel mülkiyet haklarının sınırlı olması manalarına gelmektedir (Acemoğlu, 2001).

İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (İİT) ÜLKELERİ ARASINDA DIŞ TİCARET ANALİZİ: ÇEKİM MODELİ YAKLAŞIMI

Son dönemde uluslararası ticaret alanında yapılan ampirik çalışmalarda ülkelerin ikili ticaret hacimlerini çekim modeli üzerinden açıklayan birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmaların temeli, 17. yüzyılın ikinci yarısında Newton'un bulmuş olduğu yer çekimi yasasına dayanmaktadır. Buna göre iki fiziksel cisim, birbirlerini her iki cismi birleştiren bir çizgi doğrultusundaki kuvvetle çekerler. Bu kuvvet aşağıdaki (1) no'lu denklem biçiminde, iki kütlelerin çarpımıyla doğru orantılı, aralarındaki mesafenin karesi ile ters orantılıdır.

$$F = [G \times (M_1 \times M_2)] / R^2 \quad (1)$$

Newton'un çekim yasasına göre;

F: Çekim kuvvetini, M_1 ve M_2 : Cisimlerin kütlelerini, R: Mesafeyi, G: Evrensel çekim sabitini ifade etmektedir.

19. yüzyılda Ravenstein (1885), çekim yasasının göç akımları üzerinde kullanılmasına öncülük etmiştir. İlk olarak Tinbergen (1962) ve sonrasında Poyhonen (1963), çekim yasasının uluslararası ticarete ülkeler arasındaki dış ticaret akımlarını açıklamak için de kullanılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre, çekim yasasının ekonomide kullanımı aşağıdaki (2) no'lu denklemdeki gibidir:

$$\mathcal{F} = [G \times (\times)] / \quad (2)$$

Çekim yasasının ekonomik uyarlamasına göre F_{ij} , i ülkesinden j ülkesine gerçekleşen akım veya i ülkesi ile j ülkesi arasındaki toplam ticareti temsil etmektedir. M_1 ve M_2 değişkenleri ilgili ülkelerin ekonomik büyüklüklerini, R_{ij} ise i ve j ülkeleri arasındaki mesafeyi göstermektedir². Buna göre, iki ülke arasındaki ticaretin, ülkelerin büyüklükleri ölçüsünde artması, coğrafi uzaklıkları ölçüsünde azalması beklenmektedir. Bununla birlikte, Ballenger ve Coyle (2010), yeni taşıma teknolojilerindeki gelişmelerin taşıma ve iletişim maliyetlerini düşürmesi sebebiyle mesafenin ticaret akımları üzerindeki etkisinin azalmasını beklemektedir. Ticaret analizlerinde Tinbergen ve Poyhonen'den sonra sıklıkla kullanılmaya başlanan çekim modelinde, çeşitli akademisyenler tarafından birçok değişiklik ve eklemeler yapılmıştır. Linnemann (1966) nüfusu, ülke büyüklüğünün bir ölçüsü olarak çekim modeline dahil etmiştir. Brada ve Mendez (1983), çekim modelini kullanarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik entegrasyonunu karşılaştırmışlardır. Bunun yanında Karemera ve Koo (1994) ile Carrillo ve Li (2004), ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin bir göstergesi olarak kalite etkilerini ifade etmek için kişi başına geliri kullanmışlardır. Frankel ve Wei (1995) ile Frankel ve diğerleri (1998a, 1998b), serbest ticaret alanlarının ticarete etkilerini çalışmışlardır. Rose (2000a, 2000b, 2000c) ile Frankel (2010), ise para birliklerinin

2 Linnemann, mesafenin üç farklı maliyetini belirtmiştir. Fiziksel taşıma, zaman ve kültürel yabancılık derecesinden kaynaklanan maliyetlerdir.

toplam ticarete etkilerini kukla değişken ile test etmeye çalışmışlardır. Aynı şekilde Anderson ve Wincoop (2001) ile yine Anderson (2010), sınır engellerinin ticarete ve refah seviyesine etkisini araştırmışlardır. Soloaga ve Winters (1999), bölgeselcilik etkilerini analiz etmiştir. Ayrıca sırasıyla Rose (2005) uluslararası kuruluşların, Okabe ve Urata (2007) ise EU, NAFTA, MERCOSUR, ve ASEAN gibi serbest ticaret alanlarının ikili ticaret akımlarına etkileri üzerinde çalışmıştır. Martinez-Zarzoso (2003) da aynı şekilde bölgesel ticaret bloklarını kullanmış, 1980-1999 yılları arasında AB, NAFTA, CARICOM ve CACM gibi birçok ekonomik bloklar arasında tercihli ticaret anlaşmalarının etkisini incelemiştir. Nowak-Lehmann (2003) MERCOSUR ve Avrupa Birliği ülkelerinin ticaret potansiyelini incelemiş, benzer şekilde Eichengreen ve Irwin (1996) bölgesel ticaret bloklarını, para birlikleri ve kültürel benzerlik gibi unsurların dış ticaret üzerindeki etkileri üzerinde araştırma yapmışlardır. Kimura ve Lee (2006) hizmet sektöründe, Egger ve Pfaffermayr (2005) firma-içi ticarete ve doğrudan yabancı yatırımlarda çekim modelini uygulamışlardır. Bunun yanında, çekim modeli, aday ülkelerin AB'ye katılmaları durumunda oluşacak muhtemel ticaret potansiyelinin belirlenmesinde kullanılmıştır (Brenton ve diğerleri, 1999; Paas, 2002b; Antonucci ve Manzocchi, 2006).

VERİ SETİ VE DEĞİŞKENLER

İİT ülkeleri arasındaki ikili ihracat akımları toplamının belirleyicilerinin tahmin edildiği bu çalışmada, daha fazla bilgi verme potansiyeline sahip olduklarından panel veri kullanılmıştır. Analizde 56 İİT'ye üye ülke için 2000-2010 dönemine ait veriler kullanılarak toplam 16940 gözlem elde edilmiştir³.

Çalışmada kullanılan temel denklem aşağıdaki gibidir:

$$(\text{, +,}) = \text{ }_0 + \text{ }_1(\times) + \text{ }_2(\times) + \text{ }_3 + \text{ }_4 + \text{ }_5 + \text{ }_6 + \text{ }_7 + \text{ }_8 + \text{ }_9 + \text{ }_{10} + \text{ }_{11} + \text{ }_{12} + \text{ }_{13} + \quad (3)$$

Eşitlikte;

β_0 : sabit terim; $X_{i,j,t}$: t yılında i ülkesinden j ülkesine olan ihracat hacmi; $X_{j,i,t}$: t yılında j ülkesinden i ülkesine olan ihracat hacmi; $GSYİH_{i,t}$: t yılında i ülkesinin nominal GSYİH'si;

$GSYİH_{j,t}$: t yılında j ülkesinin nominal GSYİH'si; $KBGSYİH_{i,t}$: t yılında i ülkesinin kişi başına düşen GSYİH'si; $KBGSYİH_{j,t}$: t yılında j ülkesinin kişi başına düşen GSYİH'si; $D_{i,j}$: i ve j ülkeleri başkentleri arasındaki mesafe (km olarak); $CU_{i,j}$: i ve j ülkeleri arasındaki ortak para birliğini gösteren kukla değişkeni; $STA_{i,j}$: i ve j ülkelerinin aynı ortak serbest ticaret alanına girip girmediğini gösteren kukla değişkeni; $R_{i,j}$: i ve j ülkelerinin aynı bölgede yer alıp almadığını gösteren kukla değişkeni; $B_{i,j}$: i ve j

3 Filistin'e ait toplam ticaret verilerinin IMF'nin 'Direction of Trade Statistics' veri setinde bulunmaması dolayısıyla Filistin, gözlemci statüsünde oldukları için de K.K.T.C., Bosna Hersek, Tayland, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu modelde yer almamıştır.

ülkelerinin ortak sınır paylaşımını temsil eden kukla değişkeni; $COB_{i,j}$: i ve j ülkelerinin ortak sömürge geçmişini temsil eden kukla değişkeni; $L_{i,j}$: ortak dil kukla değişkeni; $Pol_{i,j}$ (Demokrasi – Otokrasi) : i ve j ülkelerinin ortak yönetim biçimi geçmişini temsil eden kukla değişkeni; $DM_{i,j}$: i ve j ülkelerinin ortak demokrasi geçmişini temsil eden kukla değişkeni; $O_{i,j}$: i ve j ülkelerinin ortak otokrasi geçmişini temsil eden kukla değişkeni; RCi, j : i ve j ülkelerinin rejim sürekliliği geçmişini temsil eden kukla değişkeni; $U_{i,j,t}$: hata terimidir. Doğrusallaştırılmış çekim modelinin bir sonucu olarak tüm temel değişkenler logaritmik değerleriyle analize dahil edilmiştir.

Ayrıca çekim modellerinde din faktörünün etkisi de açıklayıcı değişken olarak sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak çalışmamızın inceleme konusu olan İT'ye üye ülkeler için böyle bir kukla değişkeni kullanmanın gereksiz olduğu düşünülmüştür. Bütün bu ülkelerin ortak özelliği halkının tamamı Müslüman olmasa bile büyük çoğunluğunun Müslüman olması ve İslam ortak paydasında kurulan İT'ye üye olmasından dolayı, ilgili bütün ülkeler için ortak bir geçmişin söz konusu olmasıdır.

Bağımlı değişken, ikili ihracat akımları toplamının logaritmasıdır. GSYİH değişkeni ana bağımsız ekonomik değişkenlerden biridir. Buna göre ticaret hacminin, ikili ticaret ortaklarının ekonomik büyüklükleriyle doğru orantılı olması beklenmektedir. KBGSYİH, ürün farklılaştırması ve uzmanlaşmanın bir ölçüsü olarak kabul edilmektedir (Cünedioğlu ve Yücel, 2011). Dünyanın küreselleşme sürecinde mesafe, dış ticaret için hala önemini korumaktadır (Head, 2003): Taşıma maliyetlerini tam olarak hesaplamak mümkün olmadığından mesafe, taşıma maliyetleri için temsil değişkeni niteliğini taşımaktadır ve mesafe ile ticaret hacminin ters orantılı olması beklenmektedir⁴. Ülkeler arasındaki taşıma maliyetleri, aynı zamanda aradaki coğrafi uzaklıklara paralel olarak artma eğiliminde olan kültürel farklılıkların maliyetinin de bir göstergesidir (Frankel ve Rose, 2002)⁵. İletişim maliyetleri kapsamında mesafe, yöneticiler, tüketiciler vs. arasındaki bizzat gerçekleşebilecek görüşme olasılığının temsil değişkenidir (Krugman, 1980). Çünkü iş dünyası için gayri resmi bilgi değiş tokuşu, ticaret ortakları arasında güvenli ilişkilerin gelişmesi açısından çok önemli bir unsurdur⁶. Temel olarak ticaret akımı, ana bağımsız değişkenler olan GSYİH, KBGSYİH ve iki ülke arasındaki mesafenin bir fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır.

Ticaret akımı üzerine olumlu veya olumsuz etkileri olduğu tahmin edilen çeşitli faktörler de kukla değişken ile modelde yer almaktadır. Buna göre;

CU: Ticaret yapan iki ülkenin ortak para birliğine sahip olmasının birtakım ticari riskleri azaltması yönüyle, ticareti kolaylaştırıcı bir unsur olarak ilgili ülkelerin ikili ihracat akımları toplamını olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir.

STA: Ülkelerin aynı ortak serbest ticaret alanına girip girmediğini gösteren kukla değişkeninin, ülkeler arasındaki ticaret akımlarını olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir.

4 Cünedioğlu ve Yücel, 2011.

5 Mesafenin ticareti engelleyici etkilerinden birisi de iletişimdeki yetersizlik ve kültürel farklılıklardan kaynaklanan işlem maliyetidir (Head, 2000).

6 Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti (Golovko, 2009).

R: Aynı bölgede yer alma kukla değişkeninin, gerek mesafe unsuru gerekse ortak kültüre sahip olma yönüyle, ülkelerin ikili ticaretinde olumlu etkiye yol açması beklenmektedir.

B: Sınır komşusu olan ülkeler arasında malların taşınma maliyeti, bu malların üçüncü bir ülkeye taşınma maliyetinden daha düşüktür. Ülkelerin ortak sınıra sahip olmasının, gerek gümrük vergileri ve taşıma maliyetlerini etkilemesi yönüyle gerekse ortak kültüre sahip olabilmesi yönüyle ticareti olumlu etkilemesi beklenmektedir.

COB: Eğer ülkeler ortak sömürge geçmişine sahiplerse, kültürel ve tarihsel açıdan sahip oldukları bu yakınlığın aralarındaki ticaret akımlarını da olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir⁷.

L: Aynı etnik kökene sahip olma ile coğrafi ve kültürel yakınlıktan kaynaklanan ortak dile sahip olmanın da, iletişim maliyetlerini azaltması ve bilgi değiş tokuşunu artırması yönüyle de ülkeler arasındaki ticarete olumlu yönde katkıda bulunması beklenmektedir.

Pol (Demokrasi – Otokrasi): Ülkelerin ortak yönetim biçimi geçmişine sahip olmasının beraberinde ortak ticaret kurallarını da getirmesi yönüyle ticarete olumlu katkı yapması beklenmektedir.

DM: Ülkelerin ortak demokrasi geçmişinin ticari kültür benzerliğine de yansımaları yönüyle daha sıkı ticari ilişkilere yol açması beklenmektedir.

O: Benzer şekilde ortak otokrasi geçmişini temsil eden ülkelerin de daha sıkı ticaret yapmaları beklenmektedir.

RC: Ülkelerin rejim sürekliliği geçmişinin ekonomik istikrar açısından ticareti de olumlu etkilemesi beklenmektedir.

TAHMİNLER

Çalışmada ülke çiftlerinin çeşitli özellikleri, kukla değişkenler (ortak dil, koloni geçmişi, sınır komşuluğu, para birliği, serbest ticaret alanı, rejim özellikleri vb.) kullanılarak ele alındığı için, analizde kullanılan yöntem Panel-EKK ile sınırlı tutulmuştur. Veri kümesinde ikili ticaret hacmi değişkeninin (TRD) sıfır değerini aldığı pek çok satırın bulunmasının, sabit veya rastsal etkiler içeren modellerin sayısal tahmininde sorunlar ortaya çıkardığı ayrıca not edilmelidir.

Bölüm 2.2'deki (2.3) no'lu denklem, EKK ile tahmin edilmiştir. Sonuçlar sırasıyla Tablo 1, 2 ve 3'te sunulmaktadır. P değerleri parantez içinde gösterilmiştir.

7 İİT'ye üye ülkeler arasında sadece 2 ülke sömürge geçmişine sahip bulunmamaktadır: Türkiye ve İran.

Tablo 1: EKK YÖNTEMİYLE TAHMİN EDİLEN MODELLER

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Sabit	6,506 *** (0,000)	8,933 *** (0,000)	6,182 *** (0,000)	7,861 *** (0,000)	7,782 *** (0,000)	8,913 *** (0,000)	7,753 *** (0,000)	8,621 *** (0,000)	9,023 *** (0,000)	8,935 *** (0,000)
GSYİH	1,610 *** (0,000)	1,816 *** (0,000)	1,841 *** (0,000)	1,799 *** (0,000)	1,777 *** (0,000)	1,815 *** (0,000)	1,783 *** (0,000)	1,820 *** (0,000)	1,814 *** (0,000)	1,817 *** (0,000)
Kişi başı GSYİH		-0,457 *** (0,000)	-0,429 *** (0,000)	-0,520 *** (0,000)	-0,525 *** (0,000)	-0,459 *** (0,000)	-0,527 *** (0,000)	-0,474 *** (0,000)	-0,452 *** (0,000)	-0,457 *** (0,000)
Mesafe	-3,297 *** (0,000)	-3,253 *** (0,000)	-3,040 *** (0,000)	-2,997 *** (0,000)	-2,932 *** (0,000)	-3,245 *** (0,000)	-2,938 *** (0,000)	-3,196 *** (0,000)	-3,266 *** (0,000)	-3,253 *** (0,000)
Ortak Para Birliği			2,957 *** (0,000)							
Serbest Ticaret Alanları STA				2,157 *** (0,000)						
Güney Doğu Asya B. STA					3,362 *** (0,000)	2,495** (0,013)				
Arap Ortak Pazarı STA					2,733 *** (0,000)		2,690 *** (0,000)			
Körfez Arap Ülkeleri Konseyi STA					0,005 (0,992)			1,710 *** (0,000)		
Doğu,Güney Afrika Ortak Pazarı STA					-1,716 *** (0,000)				-1,640 *** (0,000)	
Güney Asya STA					0,479 *** (0,000)					-0,035 (0,972)
R ²	0,433	0,443	0,448	0,449	0,452	0,443	0,451	0,444	0,444	0,443
Uyarlanmış R ²	0,433	0,443	0,448	0,449	0,452	0,443	0,451	0,444	0,444	0,443
F	6460,1 *** (0,000)	4494,7 *** (0,000)	3432,8 *** (0,000)	3448,1 *** (0,000)	1747,0 *** (0,000)	3373,6 *** (0,000)	3482,7 *** (0,000)	3376,7 *** (0,000)	3376,8 *** (0,000)	3370,8 *** (0,000)
Yatay Kesit	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540
Dönem	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11
Gözlem	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK

*** %1 seviyesinde anlamlı,** %5 seviyesinde anlamlı,* %10 seviyesinde anlamlı,

Tablo 2: EKK YÖNTEMİYLE TAHMİN EDİLEN MODELLER

	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Sabit	5,876 *** (0,000)	5,163 *** (0,000)	8,825 *** (0,000)	8,989 *** (0,000)	8,913 *** (0,000)	8,621 *** (0,000)	8,715 *** (0,000)	7,919 *** (0,000)	8,049 *** (0,000)	9,437 *** (0,000)
GSYİH	1,834 *** (0,000)	1,816 *** (0,000)	1,812 *** (0,000)	1,817 *** (0,000)	1,815 *** (0,000)	1,820 *** (0,000)	1,822 *** (0,000)	1,821 *** (0,000)	1,802 *** (0,000)	1,810 *** (0,000)
Kişi başı GSYİH	-0,446 *** (0,000)	0,503 *** (0,000)	0,458 *** (0,000)	-0,459 *** (0,000)	-0,459 *** (0,000)	-0,474 *** (0,000)	-0,462 *** (0,000)	-0,453 *** (0,000)	-0,488 *** (0,000)	-0,463 *** (0,000)
Mesafe	-2,968 *** (0,000)	2,745 *** (0,000)	3,228 *** (0,000)	-3,258 *** (0,000)	-3,245 *** (0,000)	-3,196 *** (0,000)	-3,232 *** (0,000)	-3,151 *** (0,000)	-3,070 *** (0,000)	-3,284 *** (0,000)
Bölge	0,847 *** (0,000)									
Akdeniz Böl		1,132 *** (0,000)	0,662** (0,028)							
Güney Asya Böl		-0,439 (0,536)		-0,987 (0,164)						
Güney Doğu Asya Böl		3,393 *** (0,000)			2,495** (0,013)					
Körfez Böl		1,147** (0,021)				1,710 *** (0,000)				
Lat Böl		8,641 *** (0,000)					7,183 *** (0,000)			
Orta Asya Böl		4,800 *** (0,000)						4,021 *** (0,000)		
Orta Doğu Böl		1,810 *** (0,000)							1,520 *** (0,000)	
Sahraaltı Böl		0,328** (0,026)								-0,195 (0,170)
R ²	0,444	0,450	0,443	0,443	0,444	0,444	0,444	0,446	0,445	0,443
Uyarlanmış R ²	0,444	0,449	0,443	0,443	0,443	0,444	0,444	0,445	0,445	0,443
F	3390,2 *** (0,000)	1257,8 *** (0,000)	3373 *** (0,000)	3371,7 *** (0,000)	3373,6 *** (0,000)	3376,7 *** (0,000)	3378,5 *** (0,000)	3405,6 *** (0,000)	3393,9 *** (0,000)	3371,6 *** (0,000)
Yatay Kesit	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540	1540
Dönem	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11
Gözlem	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK

*** %1 seviyesinde anlamlı, ** %5 seviyesinde anlamlı, * %10 seviyesinde anlamlı

Tablo 3: EKK YÖNTEMİYLE TAHMİN EDİLEN MODELLER

	XXI	XXII	XXIII	XXIV	XXV	XXVI	XXVII
Sabit	6,717 *** (0,000)	4,768 *** (0,000)	1,397 ** (0,033)	7,905 *** (0,000)	8,422 *** (0,000)	7,866 *** (0,000)	8,005 *** (0,000)
GSYİH	1,807 *** (0,000)	1,858 *** (0,000)	1,883 *** (0,000)	1,903 *** (0,000)	1,902 *** (0,000)	1,902 *** (0,000)	1,856** (0,000)
Kişi başı GSYİH	-0,448 *** (0,000)	-0,479 *** (0,000)	-0,546 *** (0,000)	-0,583 *** (0,000)	-0,582 *** (0,000)	-0,578 *** (0,000)	-0,539 *** (0,000)
Mesafe	-2,993 *** (0,000)	-2,888 *** (0,000)	-2,442 *** (0,000)	-3,114 *** (0,000)	-3,158 *** (0,000)	-3,129 *** (0,000)	-3,197 *** (0,000)
Sınır Komşuluğu	1,671 *** (0,000)						
Ortak Sömürge Geçmişi		2,571 *** (0,000)					
Ortak Dil			3,236 *** (0,000)				
Demok-Otok				0,408 *** (0,003)			
Demokrasi					-0,221** (0,034)		
Otokrasi						0,591 *** (0,000)	
Rejim Sürekliliği							0,194 *** (0,000)
R ²	0,445	0,464	0,471	0,429	0,429	0,430	0,425
Uyarlanmış R ²	0,445	0,463	0,471	0,429	0,429	0,430	0,425
F	3398,6 *** (0,000)	3657,8 *** (0,000)	3777,2 *** (0,000)	2431,2 *** (0,000)	2429,4 *** (0,000)	2439,5 *** (0,000)	2803,5 *** (0,000)
Yatay Kesit	1540	1540	1540	1322	1322	1322	1378
Dönem	11	11	11	11	11	11	11
Gözlem	16940 EKK	16940 EKK	16940 EKK	12938 EKK	12938 EKK	12938 EKK	15158 EKK

*** %1 seviyesinde anlamlı, ** %5 seviyesinde anlamlı, * %10 seviyesinde anlamlı

DIŞ TİCARET HACMİNİN TEMEL ÇEKİM MODELİ (I-II)

Bu bölümde, ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin ve aralarındaki uzaklıkların, ülkeler arasındaki ikili ihracat akımları toplamı üzerindeki etkisini, ölçen Temel Çekim Modeli (TÇM)'ne ilişkin tahminler verilmiştir. Sunulan modellerin uyarlanmış R² değerleri ortalama %50 dolayındadır.

Tablo 1 Model İde, i ve j ülkelerinin GSYİH'leri ile ülkeler arasındaki uzaklık değişkenleri bağımsız değişken olarak kullanılarak, ilgili ülkelerin karşılıklı ihracat akımları toplamının tahmin edildiği model sonuçları görülmektedir. Değişkenlerin işaretlerine baktığımızda, beklendiği üzere GSYİH değişkeni ülkelerin karşılıklı

ihracat akımları toplamını pozitif yönde etkilemekteyken, uzaklık değişkeni negatif yönde etkilemektedir. Mesafenin -3, 297 olan katsayısı, iki ülke arasındaki uzaklık %1 arttığında, söz konusu ülkeler arasındaki ticaret hacminin %3, 297 daha düşük olduğunu göstermektedir.

İzleyen alt bölümlerde ele alınan modeller, kişi başına milli geliri içeren II numaralı çekim modeli üzerine kurulmuştur. Tablo 1'in ikinci modeli, TÇM'nin ana değişkenlerine kalite etkilerini, başka bir ifadeyle iki ülke arasında ilişkisi olduğu düşünülen ülkelerin KBGSYİH'lerinin eklenmesiyle oluşturulan genişletilmiş bir modeldir. İkinci modele göre, ülkelerin karşılıklı ihracat akımları toplamı, i ve j ülkelerinin GSYİH'leri ile ilgili ülkeler arasındaki uzaklık değişkenlerine ek olarak KBGSYİH ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Tablo 1'in ikinci sütununda gösterilen modelimize göre, beklendiği üzere GSYİH ile karşılıklı ticaret toplamı arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmakta, aynı şekilde uluslararası ticarete taşıma ve işlem maliyetlerinin bir karşılığı olarak mesafe değişkeni, ticaret akımları toplamını negatif yönde etkilemeye devam etmektedir. Bununla birlikte, modele katılan KBGSYİH, ülkeler arası ticaret hacmini negatif yönde etkilemekte, başka bir deyişle ülkelerin kişi başına düşen geliri arttıkça, İİT'ye üye ülkeler arasındaki karşılıklı ticaret hacmi azalmakta, ülkelerin ticaret tercihleri İİT-dışı ülkelere kaymaktadır. Her iki temel modelde yer alan GSYİH, KBGSYİH ve uzaklık değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

İKTİSADİ VE COĞRAFİ ÖZELLİKLER VE DIŞ TİCARET HACMI (III-XXI)

Çalışmada yer alan III. model, II. modele ortak para birliği kukla değişkeninin eklenmiş halidir (Tablo 1). Buna göre, ülkelerin ortak para birliğinde yer alması ikili ihracat akımları toplamını olumlu etkilemekle birlikte, buradaki para birliği değişkeni, çalışmadaki bütün ülkeleri kapsayan bir değişken olmayıp, yalnızca Afrika Kıtası'ndaki kısıtlı sayıdaki ülkeleri kapsamaktadır⁸.

Model IV'te genel olarak ülkelerin ortak serbest ticaret alanına girmesi, beklendiği gibi ikili ihracat akımları toplamını olumlu yönde etkilemektedir. Bunun yanında, bölgesel bazda bütün ortak serbest ticaret alanlarını modele dahil ettiğimizde (Model V) Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) serbest ticaret bölgesi istatistiksel olarak anlamlı bulunmazken, toplam ticarete de en az etki yapan değişken serbest ticaret bölgesi olmaktadır. Bu modelde dikkat çeken husus, Güneydoğu Asya Milletler Birliği (ASEAN) Serbest Ticaret Bölgesinin bütün serbest ticaret bölgeleri içerisinde ikili

8 Batı Afrika CFA Frangını (XOF) kullanan ülkeler: Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Gine Bissau, Mali, Nijer, Senegal ve Togo. Orta Afrika CFA Frangını (XAF) kullanan ülkeler: Çad, Gabon, Kamerun. Resmîyette her iki para birimi farklı gibi görülse de, günlük kullanımda birbirine çok yakın değerlere sahip olan Frank cinsi para birimleridir.

ihracat akımları toplamına olumlu yönde en çok etkisi olan bölge olmasındır. Serbest ticaret bölgesi alt bölgelerine ayrı ayrı bakıldığında, sırasıyla Model VI'da Güneydoğu Asya Milletler Birliği (ASEAN) Serbest Ticaret Bölgesi, VII'de Büyük Arap Serbest Ticaret Bölgesi (GAFTA) ve Model VIII'de Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) Serbest Ticaret Bölgesi, karşılıklı ihracat akımları toplamına sırasıyla olumlu etkide bulunurken, Model IX'da Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA) ile Model X'da Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi (SAFTA) negatif yönde etkide bulunmakta fakat SAFTA değişkeni istatistiksel olarak anlamlı bulunmamaktadır.

Tablo 2'de birinci sütunda bulunan Model XI'de genel olarak coğrafi bölgelerin etkisi pozitifdir. Model XII'de ülkelerin aynı coğrafi bölgede yer almalarının etkisine bölge bazında baktığımızda, özellikle Latin Amerika bölgesinde bulunmanın ikili ihracat akımları toplamına etkisi yüksek olmakla birlikte, o bölgede İT'ye üye ülke olarak sadece Surinam ve Guyana yer almaktadır. Bölgelerin karşılıklı ticarete olan etkilerine baktığımızda, Orta Asya bölgesi diğer bölgelere oranla ikili ticaret akımları toplamına daha fazla pozitif etkide bulunmakta, Güney Asya bölgesi sonuca negatif katkıda bulunmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Coğrafi bölgelerin alt bölgelerine ayrı ayrı baktığımızda, sırasıyla Model XIII'teki Akdeniz, XV'teki Güney Doğu Asya, XVI'da bulunan Körfez, XVII'de bulunan Latin Amerika, XVIII'de yer alan Orta Asya ile XIX'daki Orta Doğu Bölgelerinin katsayıları pozitifdir. Bunun yanında Model XIV'te yer alan Güney Asya Bölgesi ile Model XX'deki Sahra altı Bölgesi, hem negatif etkiye sahip hem de istatistiksel olarak anlamlı görülmemektedir.

Çalışmada Tablo 3'teki birinci sütunda ülkelerin sınır paylaşımını gösteren Model XXI'deki ortak sınır kukla değişkeni katsayısı, 1,671, ortak sınıra sahip olan iki ülkenin ortalamaya göre $e^{1.671}$ (yaklaşık 5,3) kat daha fazla ticaret yapacağını göstermektedir.

KÜLTÜREL ÖZELLİKLER VE DIŞ TİCARET HACMİ (XXII-XXIII)

Bu alt bölümde TÇM'nin yanı sıra çeşitli rejim, yönetim ve kültürel özellikleri de içeren farklı çekim modellerine ilişkin tahminlere yer verilmiştir (Tablo 3). Coğrafi olarak daha büyük uzaklıklar daha büyük kültürel farklılıklar ile doğrudan ilişkili olabilir. Kültürel farklılıklar da ticareti birçok yönüyle etkileyebilmektedir⁹. Kültürel Model XXII'de hakim ülkenin kurumsal ve kültürel özelliklerinin benimsenmişlik derecesi ve bunun sonucunda doğan kültürel benzerlikleri gösteren ortak sömürge geçmişi kukla değişkeninin ülkelerin ticaret akımları toplamına etkisi pozitifdir.

Yine benzer şekilde Model XXIII'teki kültürel yakınlık göstergesi olan ortak dil eşliği/benzerliği, bağımlı değişkeni olumlu etkilemektedir.

9 Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti (Golovko, 2009).

REJİM, YÖNETİŞİM VE DIŞ TİCARET HACMİ (XXIV-XXVII)

Ticari ortak olarak birbirleriyle ekonomik ilişkide bulunan İİT'ye üye ülkelerin kurumlarının, kurumsal yönetim uyumlarının etkisini değerlendirebilmek için POLITYIV veri tabanına¹⁰ dayalı olarak bazı değişkenlerin etkisi tahmin edilmeye çalışılmıştır. Yönetim biçimi (rejim) diğer bir ifadeyle 'Demokrasi-Otokrasi', ülkeler arasındaki demokrasi-otokrasi farklarının eşit veya skorların mutlak değerce en çok 1 farklı olduğu durumları göstermektedir. Tablo 3'te yer alan Model XXIV'e göre ilgili ülke rejimlerinin birbirine yakın olması toplam ticareti olumlu etkilemektedir. Bununla birlikte, Model XXV'te de görüldüğü üzere ülkelerin demokratik rejimlerle yönetilmesinin toplam ticarete etkisi %5 anlamlılık düzeyinde negatiftir. Bir başka ifadeyle, ülkeler demokrasiye geçtiği ölçüde İİT-içi ticaret azalmaktadır. Fakat Model XXVI'ya baktığımızda aynı durum otokrasi ile yönetilen ülkeler için geçerli olmamakta yani ülkeler otokrasiye yaklaştığı ölçüde kendi içlerinde ticaretleri artmaktadır. Son olarak Model XXVII'ye baktığımızda ülkelerin hangi rejimle yönetildiklerine bakılmaksızın rejim sürekliliğine sahip olmalarının toplam ticarete etkisi pozitif bulunmaktadır.

BULGULARIN ÖZETİ

İİT genelindeki analizler sonucunda, ülkelerin gayri safi yurt içi hasılları arttıkça aralarındaki ikili ticaretin arttığı, buna karşılık kişi başı gayri safi yurtiçi hasılanın artmasının İİT-içi ticareti olumsuz etkilediği görülmektedir. Ülkeler arasındaki mesafe, ulaşım maliyetlerini etkilemesi bakımından ticarete olumsuz etki yapmaktadır. Ekonomik değişken olarak serbest ticaret alanlarının ülkeler arasındaki ticarete etkisine bakıldığında ise, özellikle bölgesel farklılıklar görülmekte iken, ortak para birimi ve sınır komşuluğu ticareti olumlu yönde etkilemektedir. Kültürel değişken olarak ele alınan ortak sömürge geçmişine sahip olma ile ortak dil aynı şekilde ticarete olumlu etki yapmakla birlikte, ülkeler arasındaki demokrasi, otokrasi, yönetim biçimi ve rejimin sürekliliği gibi kurumsal yönetim farklılıkları da ticaret üzerinde farklı etkilere yol açabilmektedir.

ÇEKİM MODELİ YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE'NİN İİT'YE ÜYE ÜLKELER İLE DIŞ TİCARETİ

Bu bölümde ilk olarak çekim modeli yaklaşımı çerçevesinde Türkiye'nin İİT'ye üye ülkeler ile mevcut dış ticareti ele alınacaktır. Daha sonra çekim modeline göre ülkemizin ticaret potansiyel endeksi çerçevesinde dış ticaret potansiyeli incelenecektir.

10 <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>.

MEVCUT TİCARİ İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Önceki bölümde İİT'ye üye ülkeler arasındaki karşılıklı ihracat akımları toplamına etki eden değişkenler incelenmişti. Bu gözlemler, Türkiye'nin Güney ve Doğu komşularını da içerisinde barındıran İİT'ye üye ülkelerle ticaretini şekillendiren etkenlerin detaylı olarak incelenmesi için temel teşkil etmişti. Tüm modellerde GSYİH, KBGSYİH ile mesafe bağımsız değişkenleri kullanılırken bazı modellerde coğrafi bölge, para birliğine üyelik, sınır komşuluğu, serbest ticaret alanlarına üyelik, ortak dil ile demokrasi, otokrasi, yönetim biçimi ve rejim sürekliliği gibi diğer değişkenlerin de etkisi incelenmiştir. Bu çerçevede, ülkemizin İİT'ye üye ülkelerle olan ticareti incelenirken sadece bölgesel ticaret alanları incelenmemiş, diğer ülkelerle olan kültürel, kurumsal yakınlıklar da analiz edilmiş ve daha önceki bölümde İİT genelinde yapılan analiz Türkiye özelinde tekrarlanmıştır.

Özellikle son dönemde Avrupa Birliği ile olan ticaretimizde gözlenen düşüşle birlikte, MENA ülkeleriyle olan ticari ilişkilerimizin gözle görülür bir şekilde artması, ülkemizin MENA ülkelerini de içinde barındıran İİT'ye üye ülkelerle olan ticaretimizi etkileyen yapıların analiz edilmesini zorunlu kılmıştır.

DIŞ TİCARET HACMİNİN TEMEL ÇEKİM MODELİ (I, II)

Bu alt bölümde sunulan modellerin uyarlanmış R^2 değerleri ortalama %60 dolayındadır. Tablo 4'ün birinci sütununda TÇM'nin ilk modelinde, i veya j ülkelerinden birinin Türkiye olduğu durumlar analiz edilmiştir. Tabloda ülkelerin GSYİH'leri ile Türkiye arasındaki uzaklık değişkenleri bağımsız değişken olarak kullanılarak, ülkelerin karşılıklı ticaret akımlarına etkilerinin tahmin edildiği model sonuçları özetlenmiştir. Değişkenlerin işaretlerine baktığımızda, beklendiği üzere GSYİH değişkeni ülkelerin ikili ticaret akımlarını pozitif yönde etkilemekteyken, uzaklık değişkeni negatif yönde etkilemekte, ülkeler arasındaki uzaklık arttıkça ticaret akımları azalmaktadır. Mesafenin -1, 581 olan katsayısı, iki komşu olmayan ülkenin arasındaki uzaklığın %1 artması halinde aralarındaki ticaret akımının %1, 581 düşeceğini göstermektedir (Tablo 4).

Tablo 4'te Türkiye'nin İİT'ye üye ülkeler ile olan dış ticaretini analiz eden alt bölümlerdeki modeller de yine kişi başına milli geliri içeren II numaralı çekim modeli üzerine kurulmuştur. İkinci modele göre ülkelerin karşılıklı ticaretleri, i ve j ülkelerinin GSYİH'leri ile ilgili ülkeler arasındaki uzaklık değişkenlerine ilave olarak KBGSYİH ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Tablo 4'ün ikinci sütununda gösterilen modelimizde, beklendiği üzere GSYİH ile ikili toplam ticaret arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmakta, aynı şekilde uluslararası ticarete taşıma ve işlem maliyetlerinin bir karşılığı olarak mesafe değişkeni ikili ticaret akımlarını negatif yönde etkilemektedir. Modele katılan KBGSYİH, ticareti negatif yönde etkilemekte, diğer bir ifadeyle KBGSYİH arttıkça Türkiye'nin ilgili ülkeler ile olan ticareti olumsuz etkilenmekte, ülkelerin ticaret tercihleri değişerek İİT-dışı ülkelere kaymaktadır. Her iki temel modelde yer alan GSYİH, KBGSYİH ve uzaklık değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı çıkmaktadır.

Tablo 4. EKK YÖNTEMİYLE TAHMİN EDİLEN MODELLER

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Sabit	9,618 *** (0,000)	11,308 *** (0,000)	11,965 *** (0,000)	11,158 *** (0,000)	11,842 *** (0,000)	10,781 *** (0,000)	10,762 *** (0,000)	11,868 *** (0,000)	11,555 *** (0,000)	11,210 *** (0,000)
GSYİH	0,940 *** (0,000)	1,094 *** (0,000)	1,074 *** (0,000)	1,102 *** (0,000)	1,120 *** (0,000)	1,101 *** (0,000)	1,087 *** (0,000)	1,106 *** (0,000)	1,086 *** (0,000)	1,103 *** (0,000)
Kişi başı GSYİH		-0,309 *** (0,000)	-0,365 *** (0,000)	-0,297 *** (0,000)	-0,385 *** (0,000)	-0,306 *** (0,000)	-0,324 *** (0,000)	-0,389 *** (0,000)	-0,294 *** (0,000)	-0,320 *** (0,000)
Mesafe	-1,581 *** (0,000)	-1,600 *** (0,000)	-1,487 *** (0,000)	-1,620 *** (0,000)	-1,589 *** (0,000)	-1,560 *** (0,000)	-1,495 *** (0,000)	-1,558 *** (0,000)	-1,632 *** (0,000)	-1,591 *** (0,000)
Ortak Para Birliği - TR			-1,140 *** (0,000)							
Serbest Ticaret Alanları - TR				-0,154 (0,407)						
Güney Doğu Asya B. - TR					-0,091 (0,835)	-0,204 (0,631)				
Arap Ortak Pazarı - TR					-0,090 (0,750)		0,243 (0,310)			
Körfez Arap Ülkeleri Konseyi - TR					0,837** (0,018)			0,871 *** (0,003)		
Doğu,Güney Afrika Ortak Pazarı - TR					-0,376 (0,174)				-0,529 ** (0,045)	
Güney Asya - TR					-0,268 (0,499)					-0,179 (0,647)
R ²	0,545	0,562	0,583	0,563	0,571	0,562	0,563	0,569	0,565	0,562
Uyarlanmış R ²	0,544	0,560	0,580	0,560	0,565	0,559	0,560	0,566	0,562	0,559
F	360,7 *** (0,000)	257,2 *** (0,000)	209,5 *** (0,000)	193 *** (0,000)	99 *** (0,000)	192,7 *** (0,000)	193,2 *** (0,000)	197,8 *** (0,000)	194,9 *** (0,000)	192,7 *** (0,000)
Yatay Kesit	55	55	55	55	55	55	55	55	55	55
Dönem	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11
Gözlem	605	605	605	605	605	605	605	605	605	605
	EKK	EKK	EKK	EKK	EKK	EKK	EKK	EKK	EKK	EKK

*** %1 seviyesinde anlamlı, ** %5 seviyesinde anlamlı, * %10 seviyesinde anlamlı

İKTİSADİ VE COĞRAFİ ÖZELLİKLER VE DIŞ TİCARET HACMİ (III-XXI)

Tablo 4'teki çalışmada yer alan III. Model, II. Modele ortak para birliği kukla değişkeninin eklenmiş halidir. İİT'ye üye ülkeler içerisinde mevcut olan ortak para birliği daha önceki bölümde ifade edildiği üzere sadece Afrika Kıtası'ndaki 14 ülkeyi

kapsamaktadır¹¹. Buna göre ülkelerin herhangi bir para birliğine üye olması, Türkiye'nin ilgili ülkeler ile olan ikili ticaretini olumsuz etkilemektedir. Tablo 3.1'de Model IV'te ülkelerin herhangi bir serbest ticaret alanına dahil olması, Türkiye'nin ilgili ülkelerle olan ticaret akımlarını açıklamada istatistiksel olarak anlamlı bulunmamaktadır. Bunun yanında, bölgesel bazda bütün ortak serbest ticaret alanlarını kapsayan modele baktığımızda, Model V'te Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) Serbest Ticaret Bölgesi'ne üyelik, Türkiye'nin ilgili ülkelerle olan ticaretine olumlu katkı yapmaktadır. Bununla birlikte, sırasıyla Güneydoğu Asya Milletler Birliği (ASEAN), Büyük Arap Serbest Ticaret Bölgesi (GAFTA), Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA) ile Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi'ne (SAFTA) üyelik, Türkiye'nin ilgili ülkelerle olan ticaret akımlarını açıklamada istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 4'te serbest ticaret bölgesi alt bölgelerine ayrı ayrı bakıldığında, sırasıyla Model VI'da Güneydoğu Asya Milletler Birliği (ASEAN) ile Model VII'de Büyük Arap Serbest Ticaret Bölgesi (GAFTA) etkisi, yine ticaret akımlarını açıklamada istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bunun yanında, dikkat çeken bulgu, Model VIII'deki Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) Serbest Ticaret Bölgesi'ne üyeliğin, Türkiye'nin ilgili ülkelerle olan ticaretine olan olumlu etkisidir. Model IX'da Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA)'na üyelik, Türkiye'nin ilgili ülkelerle olan ticaretine %5 anlamlılık seviyesinde olumsuz etki yapmaktadır. Model X'da Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi (SAFTA) ikili ticarete negatif yönde etkide bulunmakla birlikte SAFTA değişkeni istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 5'te Model XI'de, Türkiye ile aynı coğrafi bölgede yer almanın, ilgili bölgede yer alan ülkelerle olan ticarete etkisi incelenmiş ve coğrafi bölge faktörünün ticaret akımlarına olan etkisi pozitif ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Model XII'de aynı coğrafi bölgede yer alan ülkelerle Türkiye'nin ticaretinin etkisine baktığımızda, Akdeniz, Körfez ve Orta Asya bölgelerinde yer almanın ticaret akımlarına olan etkisi olumlu görülmektedir. Sırasıyla Güney Asya, Güney Doğu Asya, Latin Amerika ve Orta Doğu bölgelerinin ticaretimize etkisi, istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bunun yanında Sahra altı bölgesinde yer almanın, ilgili ülkelerle olan ticaretimize etkisi olumsuzdur. Her bir bölgenin ticaret akımlarına olan etkisine baktığımızda, Tablo 5'te sırasıyla Model XIII'te Akdeniz Bölgesi, Model XIV'te Güney Asya ile XV'te Güney Doğu Asya ve Model XIX'da Orta Doğu bölgelerinin ticaret akımlarına etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Öte yandan, sırasıyla ayrı ayrı Model XVI'da Körfez, Model XVII'de Latin Amerika ve Model XVIII'de Orta Asya bölgelerinin ilgili ülkelerle olan ticaret akımlarına etkisi olumlu, buna karşın Model XX'de Sahra altı bölgesinin ticaret akımlarına etkisi olumsuzdur.

Tablo 6'da ülkelerin sınır paylaşımını gösteren Model XXI'deki ortak sınır kukla değişkeni katsayısı (-0, 958), Türkiye'nin ortak sınıra sahip olduğu ülkelerle yaptığı ticaretin etkisinin ortalamaya göre $e^{0,958}$ (yaklaşık 2, 6) kat daha az olduğunu

11 CFA Frangı, 14 Afrika Ülkesinde kullanılan para birimlerinin genel adıdır. Orta Afrika CFA Frangı (XAF) ve Batı Afrika CFA Frangı (XOF) değer olarak birbirlerine eşittir (1 Euro= 655, 957 XAF= 655, 957 XOF).

göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, bir ülkenin Türkiye ile sınır komşusu olması, ilgili komşu ülkele olan karşılıklı ticaret akımlarını olumsuz etkilemektedir.

Tablo 5: EKK YÖNTEMİYLE TAHMİN EDİLEN MODELLER

	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Sabit	9,878 *** (0,000)	7,284 *** (0,008)	10,595 *** (0,000)	11,218 *** (0,000)	10,781 *** (0,000)	11,868 *** (0,000)	11,940 *** (0,000)	9,691 *** (0,000)	11,320 *** (0,000)	12,390 *** (0,000)
GSYİH	1,084 *** (0,000)	1,104 *** (0,000)	1,090 *** (0,000)	1,098 *** (0,000)	1,101 *** (0,000)	1,106 *** (0,000)	1,123 *** (0,000)	1,100 *** (0,000)	1,094 *** (0,000)	1,029 *** (0,000)
Kişi başı GSYİH	-0,342 *** (0,000)	-0,481 *** (0,000)	-0,310 *** (0,000)	-0,315 *** (0,000)	-0,306 *** (0,000)	-0,389 *** (0,000)	-0,345 *** (0,000)	-0,284 *** (0,000)	-0,309 *** (0,000)	-0,404 *** (0,000)
Mesafe	-1,352 *** (0,000)	-0,760 *** (0,010)	-1,505 *** (0,000)	-1,588 *** (0,000)	-1,560 *** (0,000)	-1,558 *** (0,000)	-1,694 *** (0,000)	-1,494 *** (0,000)	-1,603 *** (0,000)	-1,305 *** (0,000)
Bölge	0,463* (0,097)									
Akdeniz Böl - TR		0,837* (0,065)	0,261 (0,376)							
Güney Asya Böl - TR		-0,858 (0,142)		-0,161 (0,619)						
Güney Doğu Asya Böl - TR		-1,041 (0,125)			-0,204 (0,631)					
Körfez Böl - TR		1,337 *** (0,001)				0,871 *** (0,003)				
Lat Böl - TR		-0,239 (0,745)					0,974** (0,043)			
Orta Asya Böl - TR		1,391** (0,011)						1,859 *** (0,000)		
Orta Doğu Böl - TR		-0,492 (0,249)							-0,007 (0,978)	
Sahraaltı Böl		-1,225** (0,020)								-1,302 *** (0,000)
R ²	0,564	0,633	0,563	0,562	0,562	0,569	0,565	0,599	0,562	0,595
Uyarlanmış R ²	0,561	0,626	0,560	0,559	0,559	0,566	0,562	0,596	0,559	0,592
F	194,1 *** (0,000)	93,1 *** (0,000)	193,0 *** (0,000)	192,7 *** (0,000)	192,7 *** (0,000)	197,8 *** (0,000)	194,9 *** (0,000)	223,8 *** (0,000)	192,6 *** (0,000)	220,2 *** (0,000)
Yatay Kesit	55	55	55	55	55	55	55	55	55	55
Dönem	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11
Gözlem	605 EKK	605 EKK	605 EKK	605 EKK	605 EKK	605 EKK	605 EKK	605 EKK	605 EKK	605 EKK

*** %1 seviyesinde anlamlı, ** %5 seviyesinde anlamlı, * %10 seviyesinde anlamlı

KÜLTÜREL ÖZELLİKLER VE DIŞ TİCARET HACMİ (XXII-XXIII)

Bu alt bölümde TÇM'nin yanı sıra çeşitli rejim, yönetim ve kültürel özellikleri de içeren farklı panel çekim modellerine ilişkin tahminlere yer verilmiştir. Coğrafi olarak daha büyük uzaklıklar daha büyük kültürel farklılıklar ile doğrudan ilişkili olabilir. Kültürel farklılıklar da ticareti birçok yönüyle etkileyebilmektedir. Tablo 6'da Model XXII'de hakim ülkenin kurumsal ve kültürel özelliklerinin benimsenmişlik derecesi ve bunun sonucunda doğan kültürel benzerlikleri gösteren ortak geçmişine sahip olma kukla değişkeni, istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Yine benzer şekilde Tablo 6'da Model XXIII'teki kültürel yakınlık göstergesi olan ortak dil etkisi, istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 6 EKK YÖNTEMİYLE TAHMİN EDİLEN MODELLER

	XXI	XXII	XXIII	XXIV	XXV	XXVI	XXVII
Sabit	12,574 *** (0,000)	11,944 *** (0,000)	11,290 *** (0,000)	10,902 *** (0,000)	11,011 *** (0,000)	9,348 *** (0,000)	10,907 *** (0,000)
GSYİH	1,114 *** (0,000)	1,085 *** (0,000)	1,094 *** (0,000)	1,114 *** (0,000)	1,114 *** (0,000)	1,116 *** (0,000)	1,135 *** (0,000)
Kişi başı GSYİH	-0,332 *** (0,000)	-0,304 *** (0,000)	-0,309 *** (0,000)	-0,337 *** (0,000)	-0,336 *** (0,000)	-0,357 *** (0,000)	-0,376 *** (0,000)
Mesafe	-1,756 *** (0,000)	-1,661 *** (0,000)	-1,598 *** (0,000)	-1,556 *** (0,000)	-1,571 *** (0,000)	-1,291 *** (0,000)	-1,604 *** (0,000)
Sınır Komşuluğu	-0,958 *** (0,005)						
Ortak Sömürge Geçmişi		-0,666 (0,314)					
Ortak Dil			0,046 (0,940)				
Demok-Otok				-0,093 (0,709)			
Demokrasi					-0,082 (0,763)		
Otokrasi						-0,767 *** (0,000)	
Rejim Sürekliliği							0,100 (0,160)
R ²	0,568	0,563	0,562	0,521	0,521	0,533	0,540
Uyarlanmış R ²	0,565	0,560	0,559	0,517	0,517	0,530	0,537
F	197,1 *** (0,000)	193,1 *** (0,000)	192,6 *** (0,000)	142,0 *** (0,000)	142,0 *** (0,000)	149,3 *** (0,000)	166,5 *** (0,000)
Yatay Kesit	55	55	55	51	51	51	52
Dönem	11	11	11	11	11	11	11
Gözlem	605 EKK	605 EKK	605 EKK	528 EKK	528 EKK	528 EKK	572 EKK

*** %1 seviyesinde anlamlı, ** %5 seviyesinde anlamlı, * %10 seviyesinde anlamlı

REJİM, YÖNETİŞİM VE DIŞ TİCARET HACMİ (XXIV-XXVII)

Yönetim biçimi (rejim) diğer bir ifadeyle ‘Demokrasi-Otokrasi’, ülkeler arasındaki demokrasi-otokrasi farklarının eşit veya skorların en çok 1 fark olduğu durumları göstermektedir. Buna göre Tablo 3.3’te sırasıyla Model XXIV’te, ortak ‘Demokrasi-Otokrasi’ye sahip olmanın, ilgili ülkelerle olan ticaretimize etkisi, istatistiksel olarak anlamlı bulunmamaktadır.

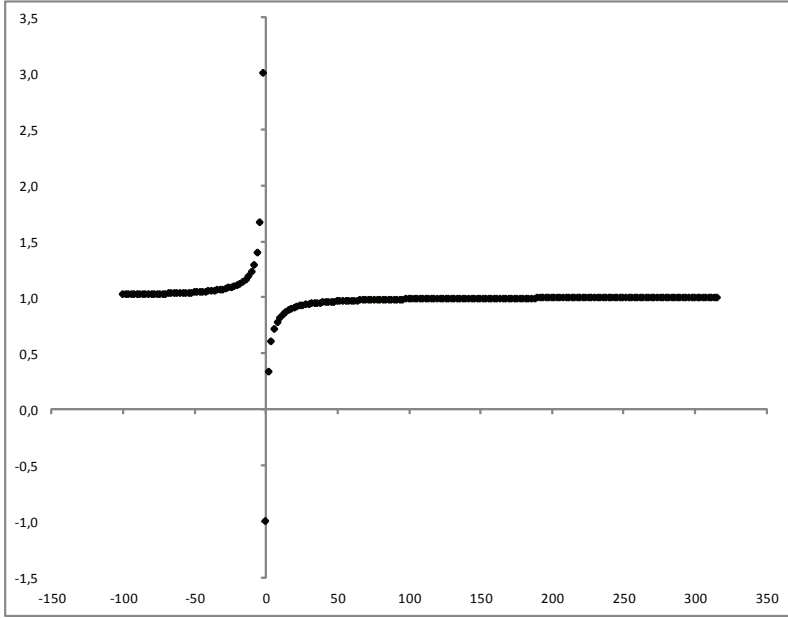
Aynı şekilde Model XXV’te, ortak demokrasi yapısına sahip olmanın, Türkiye’nin ilgili ülkelerle ticaret akımlarına olan etkisi görülmektedir. Buna göre yakın demokrasilere sahip olma değişkeni, istatistiksel olarak anlamlı değildir. Fakat Model XXVI’ya baktığımızda, otokratik geçmişe sahip olmanın Türkiye’nin ilgili ülkelerle ikili ticaret akımlarına olan etkisi negatif bulunmuştur. Model XXVII’de ise, rejim sürekliliğinin ikili ticaret akımlarına olan etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.

TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARET POTANSİYELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümdeki çalışmanın ana amacı, Türkiye’nin İİT üyesi ülkelerle olan ticari potansiyeline ulaşip ulaşmadığını çekim modeli çerçevesinde incelemektir. Ülkemizin İİT’ye üye 55 ülke ile olan ticaret potansiyeli, mevcut ticaret ile panel veri yöntemine göre öngörülen ticaret arasındaki farkı ifade etmektedir. Buna göre, 2010 yılı verileri ışığında modelin öngördüğü ikili ticaret hacimleri ile Türkiye’nin İİT üyesi ülkelerle olan mevcut ticaret hacimleri karşılaştırılarak ikili ticaret hacimlerinin hangi ülkeler için potansiyelin altında, hangileri için üstünde ve hangileri için potansiyeli kadar olduğu incelenmektedir. Literatürde farklı yaklaşımlar olmakla birlikte bu çalışmada ekonomik temellerle açıklanabilen potansiyel ticaret endeksi, $[-1, 1]$ aralığında $f(x)=(x-1)/(x+1)$ şeklinde ifade edilmektedir¹²

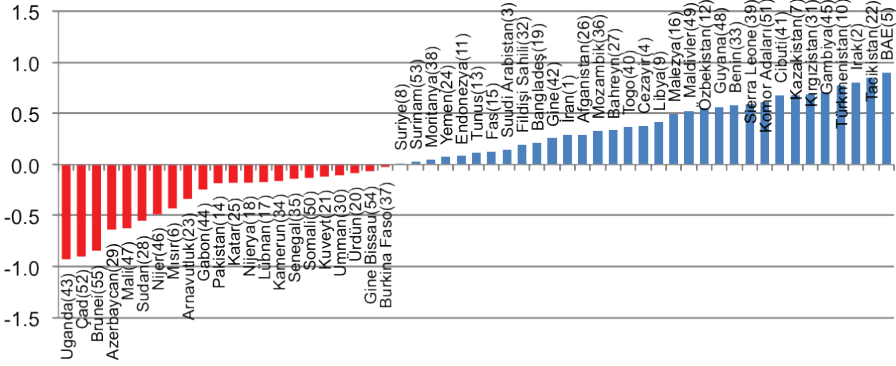
Burada x , gerçek ticaret hacminin çekim modelinin verdiği ticaret hacmine oranı tahmini değeri ile ifade edilmektedir (Benedictis ve Vicarelli, 2004). Buna göre ticaret potansiyel endeksi sırasıyla $\lim_{x \rightarrow \infty} f(x)=1$ ve $\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x)=-1$ değerini, $x=0$ için $f(x)=0$ değerini almaktadır (Grafik 1).

12 Sadece 2010 yılındaki çekim modelini kapsayan statik bir ticaret potansiyeli analizidir.

Grafik 1 : Ticaret Potansiyel Endeks Grafiği

(0, 1] aralığındaki pozitif endeks, çekim modelinin öngördüğünden daha yüksek ve etkili bir ticareti göstermekte iken [-1, 0) aralığındaki negatif endeks çekim modelinin öngördüğünden daha düşük bir ticaret hacmini göstermekte ve ilgili ülke ile potansiyelinin altında bir ticaret hacmine işaret etmektedir. Grafik 3.2'de 2010 yılı itibarıyla Türkiye'nin yatay eksenin altında gösterilen ülkeler ile olan mevcut ticareti, modelin öngördüğü ticaretin altındadır. Uganda ile olan ticaretimiz, [-1, 1] aralığındaki potansiyel ticaret endeksinde -0,93 ile modelin öngördüğü ticaretin en altında bulunan ticaret seviyesini gösterirken, 0,90 ile BAE en üstünde bulunan ticaret seviyesini göstermektedir. Modelin öngördüğü potansiyelin altında ticaret yaptığımız diğer ülkelere baktığımızda özellikle ülkemizle olan ticaret hacmi yönünden 6. sırada bulunan Mısır'ın potansiyel ticaret endeksinde sondan 8. sırada bulunması dikkat çekmektedir. Ülkelerin dağılımına baktığımızda endeks, coğrafi olarak karışık bir görünüm sergilemektedir. Bunun yanında, Azerbaycan hariç diğer Türk Cumhuriyetleri'yle modelin öngördüğü ticaretin üstünde bir ticaret hacmine sahip bulunmaktayız. Diğer dikkati çeken husus, Mısır hariç ülkemizin ticaret hacminde ön sıralarda bulunan ülkelerin, potansiyel ticaret endeksinde de ön sıralarda yer almasıdır. Buna göre ülkelerle olan ticaret hacminde ilk onda yer alan ülkeler, potansiyel ticaret endeksinde de sıfırdan büyük değere sahiptir (Grafik 2).

Grafik 2 : Türkiye'nin Dış Ticaret Potansiyel Endeksi¹³

BULGULARIN ÖZETİ

GSYİH, KBGSYİH ile ülkeler arasındaki mesafenin ikili ticaret akımları üzerindeki etkileri, İİT genelinde çekim modelindeki etkilerle benzer sonuçlar göstermektedir. Bununla birlikte, ülkelerin ortak para birliğine üyelikleri, ülkemizin o ülkelerle olan ikili ticaretini olumsuz etkilemektedir. Ülkemizin İİT üyesi ülkelerle yaptığı ticarete genel olarak serbest ticaret alanlarının etkisi, istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip görünmemektedir. Serbest ticaret alt alanlarıyla ticaretimize baktığımızda, Körfez Arap Ülkeleri Konseyi'ne üyelik, ticareti olumlu etkilemekle birlikte, diğer serbest ticaret alt alanları istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Her bir serbest ticaret alt alanlarına ayrı ayrı baktığımızda ise durum biraz değişmekte, Körfez Arap Ülkeleri Konseyi'ne üyelik ticaretimizi olumlu, Doğu, Güney Afrika Ortak Pazarı'na üyelik ise ticaretimizi olumsuz etkilemektedir. Diğer serbest ticaret alanları istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Genel çekim modelinin aksine Türkiye özelindeki modelde, sınır komşuluğunun ticarete olumsuz etkisi görülmektedir. Ortak sömürge geçmişi ile ortak dil faktörleri, istatistiksel olarak anlamlı değildir. Otokrasi, genel çekim modelinin aksine ticarete olumsuz etki yapmaktadır. Bununla birlikte, yönetim biçimi (demokrasi – otokrasi), demokrasi ve rejim sürekliliği gibi kurumsal yönetim farklılıkları, istatistiksel olarak anlamlı değildir.

İİT'ye üye 22 ülke ile modelin öngördüğü ticaretin altında ticaret yapılmaktadır. Son olarak, Mısır hariç ticaret hacmi yönünden ilk on ülke ile ticaretimiz modelin öngördüğü ticaretin üzerindedir. Ülkemizin İİT üyesi ülkelerle yaptığı ticarete genel olarak coğrafi bölgelerin etkisi olumludur. Bütün coğrafi alt bölgeleriyle olan ticaretimizde ise sırasıyla Akdeniz, Körfez ve Orta Asya alt bölgeleri ticareti olumlu etkilemekte, Sahra altı alt bölgesi ticareti olumsuz etkilemektedir. Her bir alt coğrafi bölgelerin ticarete etkisine

13 Ülkelerin yanında bulunan, parantezle gösterilen rakamlar, Türkiye ile olan ticaret hacmi sıralamasını göstermektedir.

ayrı ayrı baktığımızda ise, Körfez, Latin ve Orta Asya alt coğrafi bölgeleri ticaretimizi ayrı ayrı olumlu etkilemektedir. Bununla birlikte, Akdeniz, Güney Asya, Güney Doğu Asya ile Orta Doğu alt coğrafi bölgeleri, istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Sahra altı alt bölgesi, ticareti olumsuz etkilemektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, Türkiye'nin İİT ile ilişkileri ve ticari potansiyeli, çekim modeli kullanılarak incelenmiştir. Coğrafi olarak dünyanın çeşitli bölgelerine dağılımı ve sahip oldukları farklı sömürge geçmişlerinden kaynaklanan kültürel ve kurumsal farklılıklar, İİT'ye üye ülkeler arasında oluşabilecek güçlü işbirliğini zorlaştırmaktadır. Söz konusu ülkelerin dinlerinin ortak olmasına rağmen politik, etnik, kültürel ve ekonomik yönlerinin çok çeşitlilik göstermesi, İİT'nin sahip olduğu potansiyele rağmen sürdürülebilirliğine ilişkin birçok zorluğu beraberinde getirmektedir. Bunun yanında, az gelişmiş ülkelerin işbirliği anlayışı, çoğunlukla yardım ekseninde olmakla birlikte gelişmiş ülkeler konuya karşılıklı menfaat anlayışıyla bakmaktadırlar. Bu mevcut durum da göz önüne alındığında, İİT'ye üye ülkeler arasında ticareti ve ekonomik işbirliğini sınırlandırabilecek etkenlere çözüm olarak çekim modeli çerçevesinde birtakım projeler önerilmiştir. Bu projeler, İSEDAK yıllık ve ön izleme toplantılarında özel gündem maddesi olarak bir araya getirilmiş önerileri de kapsayacak şekilde kısa ve uzun vadeli olarak geliştirilmiştir. Bu öneriler, İİT-içi ticaretin önünü kesen bürokratik, hukuki ve idari engeller; altyapı, taşıma ve haberleşme tesislerindeki yetersizlikler; hayati alanların çoğunda yaşanan mali kaynak ve fon eksikliği ile kapasite artırımına duyulan ihtiyaç gibi konuları da ele almaktadır.

Gerek İİT genelinde gerekse Türkiye özelindeki modelde, ülkeler arasındaki taşıma maliyetlerini yansıtmaması açısından mesafe değişkeni önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre, iki ülke arasındaki ticaret ile coğrafi uzaklıklar arasında ters orantı bulunmaktadır. Ticaret işlemlerinin maliyetinde %1 oranında gerçekleşecek bir azalış, dünya genelinde yaklaşık 40 milyar ABD doları kazanıma yol açabilmektedir. Kazanımların GSYİH'lerine oranlarına baktığımızda, MENA Bölgesi'nde %0,27, Avrupa Bölgesi'nde %0,19 ve Sahraaltı Afrika Bölgesi'nde %0,18'lik artışa yol açmaktadır¹⁴. Dünya Bankası'nın 2010 ve 2012 yılları için yayımlanmış olduğu Lojistik Performans Endeksi (LPI)'ne göre Türkiye, Malezya ve Körfez ülkeleri dışındaki İİT'ye üye ülkeler, lojistik alanında altyapı kalitesi, gümrük muayene sürecinin verimliliği ve rekabet edebilirlik kriterleri açısından düşük seviyede bulunmaktadır¹⁵. Altyapı yetersizliği, denize kıyısı olmayan ülkelerin transit ticarete bağımlılıklarından dolayı önemli bir sorun teşkil etmektedir (Lima ve Venables, 2001). Ulusal ve uluslararası pazarlara fiziksel erişim, ticaretin artırılmasına yönelik en önemli şartlardan birisi olarak görülmektedir¹⁶. Bu bağlamda, etkili bir ulaştırma ağının önündeki çeşitli engellerin kaldırılması ile

14 OECD. (2005). "The Economic Impact of Trade Facilitation". OECD Trade Policy Çalışma Tebliği, No: 21.

15 2012 The Logistics Performance Index, Dünya Bankası, <http://www.worldbank.org/lpi>.

16 İSEDAK Koordinasyon Bürosu'nun Mayıs 2012 tarihinde yayımlanmış olduğu "Ulaştırma Alanında İşbirliği Hakkında Bilgi Notu", s. 1.

teknolojik olarak gelişmiş ulaştırma altyapısı ve hizmetleri, özellikle İİT-içi mal ve hizmetlerin dolaşımını maliyet ve zaman yönünden kolaylaştırarak bölgesel ekonomik işbirliği ve bütünleşmeyi artıracaktır. Özellikle denizyolu ve demiryolu kullanımının yetersizliği, ithalatı pahalı ve ihracatı rekabet edemez hale getiren yüksek ulaştırma maliyetlerine yol açmaktadır. Yapım ve mal taşıma maliyetleri ile enerji kullanımı açısından ekonomik olarak daha uygun olan demiryolu ve denizyolu taşımacılığı, İİT'ye üye ülkeler arasında yüksek ve düşük gelirli ülkeleri birbirine yaklaştıracaktır.

Bu çerçevede, coğrafi genişlik olarak dünyanın altıda birini teşkil eden ve stratejik öneme sahip olan İİT'ye üye ülkelerin arasında güvenli ve etkin çalışan bir ulaşım altyapısının ve ağının oluşturulması, 'On Yıllık Eylem Planı' çerçevesinde İİT-içi ticaretin toplam ticaret içindeki payının %20 düzeyine ulaşması açısından son derece önemlidir¹⁷. Özellikle ada ülkelerinin ticaret bağlantısını sağlayan limanların kapasitelerinin artırılması, sınır geçerken karşılaşılan sorunların azaltılmasına yönelik geçiş belgelerinin uluslararası standart hale getirilmesi de ülkeler arasında ulaşım etkinliğini artıracaktır (Adhikari ve Fujimura, 2010). Bunun yanında, 7 Ekim 2012 tarihinde gerçekleştirilen İSEDAK Toplantısı'nda ele alınan 'Dakar-Port Sudan Demiryolu Projesi'nin yanında, Orta Asya-Türkiye, Türkiye-Orta Doğu-Körfez gibi çeşitli coğrafyaları birbirine bağlayacak hızlı ve güvenli ticari demiryolu ve denizyolu projeleri hayata geçirilmeli ve başta İKB olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşlarca finansman desteği sağlanmalıdır.

İİT-içi mal ticaretini artırmaya yönelik olarak 'İİT Emtia Borsası' kurulmalıdır. İİT'ye üye ülkeler arasında malların hem fiziki olarak hem de pazarlanabilir tahviller yoluyla alınıp satılması sağlanmalıdır. Bu çerçevede, Menkul Kıymetler Borsaları, Merkez Bankaları ve Sermaye Piyasaları Düzenleyici Kurumları arasında sürmekte olan işbirliklerinin güçlendirilmesine paralel olarak, T.C. Ekonomi Bakanlığı koordinatörlüğünde yatırımcılar ile işletmeler arasında çıkacak olan uluslararası yatırım ve ticaret anlaşmazlıkları için bir 'Ulaştırma ve Tahkim Mekanizması' da geliştirilmelidir. Üye ülkeler arasında güvenli ve etkili ödeme sistemlerinin oluşturulması, finansal piyasaların ve ülkeler arası ticaret sisteminin etkin çalışması için hayati öneme sahiptir. İİT-içi ticaretin artırılması çerçevesinde, büyük ölçekli projelerin ve ihracat anlaşmalarının kapsam altına alınmasına ve ihracatı teşvik etmeye yönelik olarak ICIEC'nin fonksiyonunun daha da artırılmasına önem verilmelidir. Bu amaçla, henüz ICIEC'ye ortak olmamış olan İİT'ye üye ülkeler bu şirkete katılmaya teşvik edilmelidir. İİT'ye üye ülkelerin sınırlarında ve gümrük idarelerindeki dokümanların basitleştirilmesi ve işlemlerin standart hale getirilmesinin yanında ülkeler arasındaki mevcut gümrük tarifelerinin azaltılması, ticari mallar ile birlikte sermaye, işgücü, girişim ve teknoloji gibi üretim faktörlerinin serbest dolaşımı, İİT-içi ticaret akışını artıracaktır. Bu bağlamda, üye ülkeler arasında iş adamları, öğrenciler ve profesyonellere yönelik vizeler kaldırmalı veya en azından uyumlulaştırılmış ve basitleştirilmiş vize işlemleri başlatılmalıdır.

17 Ulaştırma, İİT 'On Yıllık Eylem Planı'nda belirtilen on işbirliği alanında, en önemli sektörlerden birisi olarak belirtilmiştir.

İİT geneli için yapılan modelde, ülkelerin ortak para birliğinde yer almasının ticaret hacmini olumlu etkilemesi, farklı para birimini kullanan ülkelere oranla ortak para birimini kullanan ülkelerin daha fazla ticaret yaptıkları sonucuyla uyumluluk göstermektedir (Rose, 2000b). Bu çerçevede, İİT ülkeleri arasında kur riskini en aza indirmek amacıyla yerel para cinsinden ticaret için çalışmalar başlatılmalıdır. Ortak dil birliği, hem İİT geneli için hem de Türkiye özelindeki modelde ticareti olumlu etkilemektedir. Bu bağlamda, ülkeler arasında dil öğrenimine yönelik programlara önem verilmeli, ticaret alanında ortak terimlerin kullanılmasına yönelik olarak bölgeler ve ülkeler arasındaki iletişim eksikliği giderilmelidir. Türkiye'yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü tanıtmaya ve karşılıklı kültürel alışverişin artırılmasına yönelik olarak, bir kamu kuruluşu olan Yunus Emre Enstitüsü'nün İİT'ye üye ülkelerdeki şube sayısı artırılmalıdır. Bunun yanında, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yurt dışı teşkilatının güçlendirilmesine yönelik olarak kültür ve turizm müşavirlik ve ataşelik sayıları artırılmalıdır. Ayrıca her türlü madde ve mamüller ile usul ve hizmet standartlarının uyumlu hale getirilmesine yönelik faaliyet gösteren SMIIC kapsamında, İİT'ye üye ülkeler arasında ticaret terimleri temelinde 'Konuşmadan Konuşmaya Çeviri'¹⁸, 'Yazıdan Konuşmaya Çeviri' ile 'Yazıdan Yazıya Çeviri' sistemlerinin geliştirilmesine yönelik adımlar atılmalıdır¹⁹. Bu çerçevede, geliştirilen 'Konuşmadan Konuşmaya Çeviri' sistemlerinin İİT-içi ticarete uyarlanmasına öncelik verilmelidir.

Genel Modele göre, ortak sömürge geçmişi değişkeni, ülkelerin ticaretine pozitif etki yapmaktadır. İİT'ye üye ülkelerin çeşitli zamanlarda özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya²⁰'nin sömürgeleri olmaları sonucunda kurumsal yapılarında ve kültürlerinde farklılıklara yol açmıştır. Bu etkilere karşılık, Türkiye ile İİT'ye üye ülkeler arasında, kurumsal ve kültürel yakınlaşmaya yönelik olarak TİKA ve ülkelerin ilgili kurumları arasında kapasite geliştirme programları ve işbirliği projelerine ağırlık verilmelidir.

Son olarak, 2010 yılı verileri kullanılarak elde edilen ve Türkiye'nin 55 ülke ile olan ticaret potansiyelini gösteren ticaret endeksine göre, İİT'ye üye 22 ülke ile ticaretimiz, modelin öngördüğü seviyenin altında kalmaktadır. Bu çerçevede, ülkemizin İİT-içi ticaretindeki payını artırabilmesi için Mısır başta olmak üzere ilgili 22 ülkeye öncelik vermesi gerekmektedir. Türkiye özelinde sınır komşuluğu değişkeni, beklenenin aksine olumsuz etki yapmaktadır. Türkiye, sınır komşuları olan Irak, İran ve Suriye ile Dış Ticaret Potansiyel Endeksi'ne göre potansiyelin üzerinde ticaret yapmasına rağmen, 2000-2010 yılları arasında çeşitli jeopolitik ve sınır güvenliği gibi nedenlerle yaşanan sorunlar yüzünden olumsuz etkilenmiştir. Bu çerçevede, bölgesel sorunların giderilmesine yönelik çeşitli ekonomik, coğrafi, kültürel ve kurumsal faktörleri de içeren kapsamlı adımların atılmasının bu olumsuz etkiyi azaltacağı düşünülmektedir.

18 Nakamura, S. (2009). Overcoming the Language Barrier with Speech Translation Technology. *NISTEP Quarterly Review* No. 31. Erişim: 5 Ocak 2013, <http://www.nistep.go.jp/achiev/ftx/eng/stfc/stt031e/q31pdf/STTqr3103.pdf>.

19 Simonite, T. (2012). Microsoft Brings Star Trek's Voice Translator to Life. *MIT Technology Review*. Erişim: 5 Ocak 2013, <http://www.technologyreview.com/news/507181/microsoft-brings-star-treks-voice-translator-to-life>.

20 Sovyetler Birliği dönemi.

Körfez Bölgesi'nin hem bölge hem de serbest ticaret alanları değişkenleri, ilgili ülkelerle olan ticaretimizi olumlu etkilemektedir. Bunun yanında, Orta Asya Bölgesi değişkeni, ülkemizin ticaretini olumlu etkilemekle birlikte, henüz ilgili bölge ülkeleriyle serbest ticaret alanına sahip olamayışımız, STA değişkeninden ticari olarak yeterince faydalanmamızı engellemektedir. Türkiye'nin hem komşu ülkelerle hem de potansiyelini kullanamadığı ülkelerle ticaretinin geliştirilmesi için, İKB ve diğer finans kuruluşlarının da katkısıyla 'İstanbul-Tahran-Taşkent-Almatı Trans-Asya' demiryolu güzergahı, 'Kars-Tiflis-Bakü' ile 'Gazi Antep-Halep' demiryolu projelerinin geliştirilmesi ve mevcut demiryolu hatlarının iyileştirilmesi büyük önem arz etmektedir²¹.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2001a). "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution". NBER Çalışma Tebliği, No: 8460.
- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2001b). "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation". NBER Çalışma Tebliği, No: 7771.
- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2002). "Economic Backwardness in Political Perspective". NBER Çalışma Tebliği, No: 8831.
- Acemoglu, D. (2009). Introduction to Modern Economic Growth. New Jersey: Princeton University Press.
- Adhikari, R. ve Fujimura, M. (2010). "Critical Evaluation of Cross-Border Infrastructure Projects in Asia". ADB Institute Çalışma Tebliği, No: 226.
- Akgül, M. S. (2013). "Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ile İlişkileri ve Ticari Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı". TCMB Uzmanlık Tezi.
- Anderson, J. (1979). A Theoretical Foundation for the Gravity Equation. *American Economic Review Journal*, 69, 106-116.
- Anderson, J. (2010). "The Gravity Model". NBER Çalışma Tebliği, No: 16576.
- Anderson, J. ve Wincoop, E. (2001). "Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle". NBER Çalışma Tebliği, No: 8079.
- Antonucci, D. ve Manzonchi, S. (2006). Does Turkey Have a Special Trade Relation with the EU? A Gravity Model Approach. *Economic System*, 30, 157-169.
- Baier, S. L. ve Bergstrand, J. H. (2007). "Do Free Trade Agreements Actually Increase Members' International Trade?". *Journal of International Economics*, 71, 72-95.
- Baier, S. L. ve Bergstrand, J. H. (2009). Estimating the Effects of Free Trade Agreements on International Trade Flows Using Matching Econometrics. *Journal of International Economics*, 77, 63-76.
- Ballenger, N. ve Coyle, W. (2010). Technological Changes in the Transportation Sector Effects on U.S. Food and Agricultural Trade. Washington, DC: United States Department of Agriculture Economic Research Service.
- Baltagi, B. H., Egger, P. ve Pfaffermayr, M. (2003). "A Generalized Design for Bilateral Trade Flow Models". *Economics Letters*, 80, 391- 397.

21 T.C. Devlet Demiryolları. (2012). *Hedef2023*. Ankara.

- Benedictis, L.D. ve Vicarelli, C. (2004). "Trade Potentials in Gravity Panel Data Models". Institute for Studies and Economic Analyses Çalışma Tebliği, No: 44.
- Bergstrand, J. H. ve Egger, P. (2011). Gravity Equations and Economic Frictions in the World Economy. Palgrave Handbook of International Trade. Basingstoke: Palgrave-Macmillan Press.
- Brada J.C. ve Mendez, J.A. (1983). "Regional Economic Integration and the Volume of Intra-Regional Trade: A Comparison of Developed and Developing Country Experience". *Kyklos*, 36, 589-603.
- Brenton, P., Mauro, F. D. ve Lücke, M. (1999). "Economic Integration and FDI: An Empirical Analysis of Foreign Investment in the EU and in Central and Eastern Europe". *Empirica*, 26, 2, 95-121.
- Brooks, C. (2008). Introductory Economics for Finance, Cambridge: Cambridge University Press.
- Carrillo, C. ve Li, C. A. (2004). Trade Blocks and the Gravity Model: Evidence from Latin American Countries. *Journal of Economic Integration*, 19, 667-689.
- Cunedioglu, E. ve Yucel, E. (2010). "Does Mediterranean Define An Economic Region?". MPRA Çalışma Tebliği, No: 27937.
- Cunedioglu, E. ve Yucel, E. (2011). "Does Every Stone Fall in the Same Way? New Gravity Evidence on World Trade". MPRA Çalışma Tebliği, No: 30870.
- Egger, P. (2000). A Note on the Proper Econometric Specification of the Gravity Equation. *Economics Letters*, 66, 25-31.
- Egger, P. (2002). An Econometric View on the Estimation of Gravity Models and the Calculation of Trade Potentials. *The World Economy*, 25, 297-312.
- Egger, P. (2008). On the Role of Distance for Bilateral Trade. The World Economy". *The World Economy*, 31, 653-662.
- Egger, P. ve Pfaffermayr, H. (2011). "Structural Estimation of Gravity Models with Path-dependent Market Entry". CEPR Çalışma Tebliği, No: 8458.
- Eichengreen, B. ve Irwin, D. A. (1996). "The Role of History in Bilateral Trade Flows". NBER Çalışma Tebliği, No: 5565.
- Ertac, D. ve Ozdeser, H. (2010). "Turkey's Trade Potential with Euro Zone Countries: A Gravity Study". *European Journal of Scientific Research*, 43, 1, 15-23.
- Frankel, J. ve Wei, S.J. (1993). "Trade Blocks and Currency Blocks". NBER Çalışma Tebliği, No: 4335.
- Frankel, J. ve Wei, S.J. (1995). "Continental Trade Blocks: Are They Natural or Super Natural". NBER Çalışma Tebliği, No: 4588.
- Frankel, J., Ernesto S. ve Wei, S.J. (1995). "Trading Blocs and the Americas: the Natural, the Unnatural, and the Super-natural". *Journal of Economics*, 47, 1, 61-95.
- Frankel, J., Ernesto S. ve Wei, S.J. (1998a). Continental Trade Blocks: Are They Natural or Super Natural. The Regionalization of the World Economy. Chicago: University of Chicago Press.
- Frankel, J., Ernesto S. ve Wei, S.J. (1998b). Regionalization of the World Trade and Currencies: Economics and Politics. The Regionalization of the World Economy. Chicago: University of Chicago Press.
- Frankel, J. ve Rose, A. K. (2002). An Estimate of the Effect of Common Currencies on Trade and Income. *The Quarterly Journal of Economics*, 117, 2, 437-466.
- Frankel, J. (2010). Europe and the Euro. The Estimated Trade Effects of the Euro: Why Are They Below Those from Historical Monetary Unions among Smaller Countries?. Chicago: University of Chicago Press.

- Fujimara, M. (2004). "Cross-border Transport Infrastructure, Regional Integration and Development". ADB Institute Çalışma Tebliği, No: 16.
- Glick, R. ve Rose, A. K. (2001). "Does a Currency Union Affect Trade? The Time Series Evidence". NBER Çalışma Tebliği, No: 8396.
- Golovko, A. (17-19 Haziran 2009). Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti. *Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Hassan, K. (2002). "An Empirical Investigation of Economic Cooperation Among the OIC Member Countries". Economic Research Forum Çalışma Tebliği, No: 0212.
- Hassan, K. (2009). "Economic Performance of the OIC Countries and the Prospect of an Islamic Common Market". Economic Research Forum Çalışma Tebliği, No: 461.
- Head, K. (5 Şubat 2003). Gravity for Beginners. *Rethinking the Line: The Canada-U.S. Border Konferansı*, Vancouver, British Columbia.
- Head, K. ve Mayer, T. (2011). Gravity, Market Potential And Economic Development. *Oxford University The Journal of Economic Geography*, 11, 2, 281-294.
- Helliwell, J. F. (1996). "Do National Borders Matter for Quebec's Trade?". NBER Çalışma Tebliği, No: 5215.
- Helliwell, J. F. ve McCallum, J. (1995). National Borders Still Matter for Trade. *Policy Options*, 16, 44-48.
- IMF. (2002). Gravity Model of International Trade. *IMF World Economic Outlook*, 2, 122-123.
- IMF. (2010). Direction of Trade Statistics Yearbook (DOTSY). Washington, D.C.
- IMF. (2011). World Economic Outlook (WEO). Washington, D.C.
- İKB (2011). Yıllık Ekonomik Rapor 2010. Cidde.
- İSEDAK ve SESRIC. (2009). Enhancing Economic and Commercial Coperation Among OIC Countries. Ankara.
- İslam Kalkınma Bankası. (Ağustos 2012). Erişim: 5 Eylül 2012, İKB, <http://www.isdb.org>.
- Karemera, D., Koo, W. W. ve Richard, T. (1994). A Gravity Model Analysis of Meat Trade Policies. *Agricultural Economics*, 10, 81-88.
- Kimura, F. ve Lee, H. (2006). The Gravity Equation in International Trade in Services. *Review of World Economics*, 142, 1, 841-860.
- Krugman, P. (1980). Scale Economies, Product Differentiation, and the Patterns of Trade. *American Economic Review*, 70, 5, 950-59.
- Limao, N. ve Venables, J. V. (2001). Infrastructure, Geographical Disadvantage, Transport Costs, and Trade. *World Bank Economic Review*, 15, 3, 451-479.
- Linnemann, H. (1966). An Econometric Study of International Trade Flows, Amsterdam: North-Holland.
- Markusen, J. A., Feenstra, R. C. ve Rose, A. K. (2001). Using The Gravity Equation to Differentiate Among Alternative Theories of Trade. *Canadian Journal of Economics*, 34, 2, 430-447.
- Martinez-Zarzoso, I. (2003). Gravity Model: An Application to Trade between Regional Blocs. *Atlantic Economic Journal*, 31, 2, 176-177.
- Martinez-Zarzoso, I.; Nowak-Lehmann, D.F. (2003). Augmented Gravity Model: An Empirical Application to Mercosur-European Union Trade Flows. *Journal of Applied Economics*, 6, 174-316.
- McCallum, J. (1995). National Borders Matter: Canada-U.S. Regional Trade Patterns. *American Economic Review*, 85, 3, 615-23.
- Nakamura, S. (2009). Overcoming the Language Barrier with Speech Translation Technology. *NISTEP Quarterly Review*, No. 31.

- OECD. (2005). "The Economic Impact of Trade Facilitation". OECD Trade Policy Çalışma Tebliği, No: 21.
- Okabe, M. ve Urata, S. (2007). "The Impacts of Free Trade Agreements on Trade Flows: An Application of the Gravity Model Approach". RIETI Tartışma Tebliği, No: 07-E-052.
- Paas, T. (2002a). Gravity Approach for Analysing Bilateral Trade Flows of the Baltic Rim Countries. *Zagreb International Review of Economics and Business*, 5, 83-96.
- Paas, T. (27-31 Ağustos 2002b). "European Integration and Eu Eastward Enlargement Process in International Trade: Using a Gravity Approach for Exploring Bilateral Trade Flows". 42. *Avrupa Bölgesel Bilim Birliği Kongresi*, Dortmund.
- Poyhonen, P. (1963). A Tentative Model for the Volume of Trade between Countries. *Weltwirtschaftliches Archive*, 90, 1, 93-100.
- Poyhonen, P. (1963). Toward a General Theory of International Trade. *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, 16, 69-78.
- Ravenstein, E. G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48, 2.
- Rose, A. K. (2000a). EMU's Potential Effect on British Trade: A Quantitative Assessment. *Wirtschaftspolitische Blätter*.
- Rose, A. K. (2000b). One Money, One Market: The Effect of Common Currencies on Trade. *Economic Policy*, 15, 30, 7-33.
- Rose, A. K. (2000c). Does a Currency Union Boost International Trade?. *California Management Review*, 42, 2, 52.
- Rose, A. K. ve Van Wincoop, E. (2001). National Money as a Barrier to Trade: The Real Case for Currency Union. *American Economic Review*, 91, 2, 386-90.
- Rose, A. K. (2005). Which International Institutions Promote International Trade?. *Review of International Economics*, 13, 4, 682-698.
- SESRIC. (2011). Economic Cooperation and Development Review Vol.4 No.1. Ankara.
- SESRIC. (2011). Economic Cooperation and Development Review Vol.4 No.2. Ankara.
- SESRIC. (2010). Economic Problems of the Least-Developed and Land-Locked OIC Countries 2009. Ankara.
- SESRIC. (2011). Yıllık Ekonomik Rapor 2010. Ankara.
- SESRIC. (2010). Yıllık İstatistik Raporu 2009. Ankara.
- Simonite, T. (Kasım 2012). Microsoft Brings Star Trek's Voice Translator to Life. Erişim: Ocak 2013, *MIT Technology Review*, <http://www.technologyreview.com/news/507181/microsoft-brings-star-treks-voice-translator-to-life/>.
- Soloaga, I. ve Winters, L. A. (1999). "How Has Regionalism in the 1990s Affected Trade?". *EconPapers Çalışma Tebliği*, No: 2156.
- T.C. Devlet Demiryolları. (2012). Hedef 2023. Ankara.
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*. New York: Twentieth Century Fund.
- Unger, B., Bikker, J., Chang, H. H., Ferwerda, J., Groot, L., Ferwerda, J. (2011). "Gravity Models of Trade-based Money Laundering". DNB Çalışma Tebliği, No: 318.
- World Bank World Development Indicators. (Aralık 2012). Erişim: 30 Aralık 2012, Dünya Bankası, <http://data.worldbank.org>.